

Az *elő* szó jelentése földrajzi neveinkben

Szamoszeg földrajzi névanyagát vizsgálva hosszú ideig tanácstalanul álltam a Pesty Frigyes-féle 1864-es gyűjteményben fölbukkanó *Panyolai elő* földrajzi név *elő* névelemét illetően. A forrás egykori adatközlője — Balogh Sándor korabeli szamoszegi főjegyző — jelzi azt is, hogy „hidasjárás”-t jelöl a név, és pontosan oda rögzíti a község határában, ahol nagyon régóta folyami átkelőhely van a Szamoson Szamoszeg és Panyola között. A kétség mégis ott lappangott bennem mostanáig, minthogy a név *elő* elemének jelenlegi és történeti jelentéshasználatával sehogyssem tudtam összeegyeztetni a *Panyolai elő* földrajzi név így megfogalmazható jelentését: 'folyami átkelőhely Panyola felé'.

Mai magyar nyelvünk az *elő* szót főnévi használatban 'elülső rész', határozószói használatban 'közelben, elérhető helyen' jelentésűnek mutatja (ÉrtSz. II, 249. *elő* c. alatt), de hasonló tapasztalható az *eleje* változat jelentésében is: 'valaminek elől lévő, elülső része' (uo. 122. *eleje* c. alatt). Nincs ettől eltérés a szó történeti jelentéshasználatában sem. Az *elő* legkorábbi jelentése 'elől lévő', az *elé* jelentése 'előre, elül, eléje', az *előtt*-é pedig 'valami előtt lévő helyen' (TESz. I, 752., 755., 738. idézett c. alatt). És ezekből bizony a 'folyami átkelőhely' jelentés nem vezethető le.

Arra nem gondolhattam, hogy esetleg sajátos nyelvjárási jelentéshasználat alakult ki Szamoszegen ebben a szóban, minthogy köznévi formában mindig ugyanolyan formában és értelmezésben mutatkozik, mint amelyet az előbb leírt források mutatnak. Így azt kellett megállapítanom, hogy a szamoszegi *Panyolai elő* földrajzi név *elő* eleme valami más olyan szóból származhat, amelyik hangtörténeti fejlődése nyomán mutatkozó alaki egybeeséssel mutat csak egyezőséget az említett köznévi szavakkal.

Vizsgálat alá vettem ezért Szabolcs-Szatmár megye hozzáférhető földrajzi neveit ebből a szempontból. Idáig, mint köztudomású, két járás névgyűjteménye látott napvilágot. MEZŐ ANDRÁS korábban megjelent, A baktalórántházi járás földrajzi nevei (Nyíregyháza, 1967) című kötete meglepetéssel szolgált. Csupán Levelek község névanyagában bukkantam rá az egyetlen *Gyűrüs eleje* adatra (i. m. 46). Ez a név recens anyagból való, és differenciálódással keletkezett abból a századforduló táján írásos formában is jelentkező *Gyűrüs* alapnévből, amely egy mocsaras rétet jelölt. A lakosság szerint a név azon az alapon jött létre, hogy közelebb feküdt a településhez. S valóban, korrelációs párként megvan a távolabbi részt jelölő *Gyűrüs hátújja* név is (uo.).

Valamivel gazdagabb anyaghoz jutottam KÁLNÁSI ÁRPÁD nemrégiben megjelent, A fehérgyarmati járás földrajzi nevei (Debrecen, 1984) című kötetében. Itt már hat olyan adatot találtam, amelyekben jelentkezik az *elő~eleji, eleje~előtt* névelem. CsaHolcról 1864-ből: *Hidelő* (i. m. 43). Recens használatú változata nem került elő ennek a névnek, a történeti viszont a Túr folyónál jelölt egy területet. Kérsemjénből: *Nábrád elődülő* 1864-ből (uo. 130). Recens változata ennek sincs, sőt helyhezrögzítése sem lehetséges. Panyoláról 1496-ból: *Kyszeghelee* (uo. 308). Ez sem élő név, és lokalizálni sem lehet. Szatmárcsekéből: recens használatban a *Deje előütt* (uo. 360). Ennek alapneve viszont 1864-ből írásosan kimutatható, mint a régi Tisza egyik árterülete *Deje* alakban (uo.). Tiszacsécséről: recens használatban a *Naty-szeg eleji* (uo. 393) név került elő, s egyben az az alapnév is *Naty-szeg* alakban, amelyik a Tisza holtága melletti területet jelöli. Tiszakóródról: 1896., 1897 *Halábori szeg eleje* (uo. 402), és recens változata *Halábori-szeg eleji* formában. Az alapnév viszont már 1784-ben fölbukkan *Halábor szeg* (uo. 401) írásképben.

Ahogy Mező kötetének adata sem utalt 'folyami átkelőhely' jelentésre, ugyanígy Kálnási adatai sem mutatnak ilyet, sőt ez utóbbi határozottan állást is foglal, mint-hogy kötete végén így adja meg ezeknek a névelemeknek a jelentését: „*eleje~eleji* 'valamely tájrésznek a településhez közelebb eső része.'” (I. m. 496). Az idézett földrajzi neveknek azonban kerülnek olyan jellegzetes vonásai, amelyek megkérdőjelezik ezt a határozottnak mutatózó jelentésmegadást legalábbis történetileg. Egyik feltűnő sajátága ezeknek a neveknek, hogy kivétel nélkül differenciálódással keletkezett másodlagos eredetű nevek, nagyobb részüknek mégis megvan a történeti változatuk is, noha ilyenekkel elég szűkmarkúan bánnak forrásaink. Másik, és talán még feltűnőbb sajátága ezeknek a neveknek, hogy víz melletti, általában folyóvíz melletti területeket jelölnek a helyhez rögzítettek kivétel nélkül. De a nem lokalizált *Halábori szeg eleji* és *Kyszeghelee* nevek is folyó mellékére utalnak *szeg* elemükkel, csupán a kérsemjéni *Nábrád elődülő* név fekvése bizonytalan. Ám, azt is odatehetjük a Szamos mellékére egy Nábrád községgel szomszédos területre a többi lokalizált név tanúsága alapján. Ezek a különösnek tűnő, de valóban közös vonások aztán föl is vetik az izgató kérdést: vajon ez a vizsgált névelem miért *csak* folyómenti területek nevében jelentkezik, és miért olyan gazdag a történeti párhuzama? A válaszára csak a fejtegetésem elején említett szamoszegei 1864. évi *Panyolai elő* „hidasjárás” jelentésű földrajzi név sugallta föltevéssel válaszolhatunk: ez a névelem a történeti időkben 'folyami átkelőhely' jelentésű is lehetett.

Elővettem ezért Szamota—Zolnai jeles szótárát, s ott azt tapasztaltam, hogy 'vorderteil, vorderes' jelentésben földrajzi nevek utótagjaként, 'vorder' jelentésben pedig önállóan, illetve földrajzi nevek előtagjaként jelentkezik az *elő* szó. Engem az utótagként szereplő változat érdekelt jobban, a vízkörnyezetre utaló következő adatok: 1290: *Keuruselew*, 1327: *Keurusehu*, 1353: *Sarkeueley*, *Eleutoueley*, 1423: *Halowfokeley*, 1438: *Pathakeley* (OkISz. 179. *elő* c. alatt). A tulajdonképpeni megjelölést nem is ezek az adatok szolgáltatták itt, hanem a szerzőknek az *ely* szóra való hivatkozása, ahol is az ilyen vízkörnyezetre utaló földrajzi neveknek már olyan

változatait találhattam meg, amelyekben nem az *elő*, hanem az *elv* szó szerepel névelemként: 1326: *Hydelpatak*, 1327: *Keuruselu*, 1342: *Keuruselv*, 1343: *Latrochaelhaua* (i. m. 185. *elv* c. alatt). Ez utóbbi adatok aztán arra késztettek, hogy vizsgáljam felül a középkori nyelvhasználatból a *gyepüelve* és *erdőelve* összetételek utótagjaként jól ismert *elv* szavunk eredetét, minthogy úgy látszik, hogy vízkörnyezetre utaló földrajzi neveink *elő* elemének 'átkelőhely' jelentése erre a szóra vezethető vissza.

Az *elv* szavunkat önálló használatban nem tudjuk kimutatni, de már 1055 körül jelentkezik az *Erdeuelu* helynévben utótagként, s ezután is csak összetételekben mutatkozik. Ezekből az összetételekből vonták el nyelvészeink az önállóan nem jelentkező *elv* szó 'valamin túl fekvő rész' jelentését (TESz. I, 757. *elv* c. alatt). Etimológusaink ugor kori örökségnek tartják ezt a szót, és egy **äl3* alapalakra, illetve ennek **äl(3)-m3* származékára vezetik vissza (uo.), ami a magyar alakhoz hasonló jelentésű volt. Meglepetéssel azonban ez az etimológia is szolgált. A bizonyításra fölhozott vogul és osztják nyelvi megfelelőik ugyanis kivétel nélkül vízkörnyezeti területekre utalnak, akárcsak az általam idézett eddigi magyar nyelvi földrajzi nevek. Úgy vélem, ez az egyezés nem lehet véletlen.

Meggyőződésem ezek után az, hogy az ugor nyelvi etimon eredeti jelentése 'akadályon (pl. vízen) való átkelőhely' lehetett, s a szót még az ugor alapnyelv korában átvitték az átkelőhely környezetét jelentő terület jelölésére is. Ebből a kettősségből alakulhatott aztán ki az obi-ugor nyelvek szavának 'folyón túli terület' jelentése; a magyarban pedig megmaradt mind a kétféle jelentés. Az alapalak magyar nyelvi fejlődésével (**eleme* > **elev* > **eleü* > *elő*) kialakult a ma is meglévő *elv* ~ *elő* változat, s az elsőhöz az eredeti jelentés 'valamin túl fekvő rész', a másodikhoz pedig az 'átkelőhely' mozzanata tapart. Ezzel a változással azonban az is járt, hogy *elő* szavunk egybeesett az *el-* szavunk *elő* ~ *eleje* származékával, s ennek alapján a jelentésben is keveredés történt, s így ma az *elv* szóból származó *elő* szavunk a 'valami előtt lévő rész' jelentést is hordozza.

A főnti állítás valamelyes erősítésére egy névtani példával is szolgálhatok. A Pesty Frigyes-féle kéziratos gyűjtemény szamoszegi névanyagából felszínre került egy *Vég Orbánné réve* adat is. Az egykori adatközlő megjegyzi róla, hogy „régén szamosi átkelő volt”, aztán pontosan helyhezrögzíti a mai *Nagy-szeg* nevű dűlő északi oldalán levő folyókanyarban (jelenleg holtág). Az érdekes itt nem az, hogy a községi néphagyomány is tud ezen a területen egy hajdani csónakos szamosi átkelőhelyről, hanem az, hogy a Kálnási kötetéből már idézett panyolai 1496. évi *Kyszeghelee* (i. m. 308) adat pontosan ehhez a területhez kapcsolható a név *Kyszegh-* előtagja alapján. Az történt ugyanis, hogy ez a panyolai terület a Szamos szabályozása alkalmával a folyó balpartjára került, és szamoszegi illetőségű lett, s ott most is megtalálható az említett 1864-es *Vég Orbánné réve* mellett *Küs-szeg* néven. Az *ü*-zésben megnyilvánuló hangtani eltérés nem jelent akadályt az 1496. évi panyolai *Kyszegh-* és a jelenlegi szamoszegi *Küs-szeg* nevek összekapcsolásában, minthogy közismert tény, hogy a XVI. századi *i* > *ü* változás alól ez a tájegység igyekezett ugyan kivonni magát (BENKŐ, Magyar nyelvjárástörténet. Bp., 1957. 88), de nyomokban, mint például a

hütös 'hites' köznévből, illetve a *Küs-szeg* földrajzi névből, ezen a vidéken is észlelhető (BALOGH: NyK. 75: 412). Ez pedig bizonyítja, hogy az 1496. évi panyolai *Kyszeghelee* név nem a településhez közelebb eső differenciált területrészt jelölte, hanem a *Kyszegh-* (> *Küs-szeg*) nevű dűlőnél lévő szamosi átkelőhelyet, amelyet aztán jóval később, valószínűleg az akkori tulajdonos neve alapján *Vég Orbánné réve* néven jelöltek, ahogy az 1864-es forrás is mutatja.

Befejezésül most már csupán annyit, hogy azokban a földrajzi nevekből, amelyek az *elő~eleje* névelemeket tartalmazzák, számolnunk kell ezután az 'akadályon való átkelőhely, folyami átkelőhely' jelentéssel is, s magyarázatunkat ennek mérlegelésével kell megtenni.

BALOGH LÁSZLÓ

Die Bedeutung des Wortes *elő* in den ungarischen Ortsnamen

In den Komitaten Szabolcs und Szatmár gibt es zahlreiche Orts- und Flurnamen, deren letztes Glied *-elő*, *-eleje* ist. Ein Teil von ihnen wird in das vergangene Jahrhundert, der andere bereits in das 15. Jh. datiert. Da alle solche lokalisierbaren Ortsnamen mit solch einer Nachsilbe an Wasserufern zu finden sind, und da auch die historischen Angaben nach Wörtern vorkommen, die die Bedeutung 'Wasser, Wald' haben, nimmt der Autor auf Grund von OklSz. und der obugrischen Entsprechungen des Wortes an, daß die Wörter *-elő*, *-elve*, *-eleje* auch die Bedeutung 'Übergangsstelle' haben.

L. BALOGH